

Алла Гаркуша

**«ДАРУВАННЯ МОЙСЕЮ БОЖЕСТВЕННОГО ЗАКОНУ»
АБО «СІНАЙСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО»
У СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНЬСЬКОМУ СОБОРІ (XI СТ.)
М. ЧЕРНІГОВА**

DOI: 10.5281/zenodo.5802096

© А. Гаркуша, 2021. СС BY 4.0

Ця студія є своєрідним продовженням дослідження комплексу настінного олійного розпису, який був створений у Спасо-Преображенському соборі (XI ст.) Чернігова у першій чверті XIX ст. і якому авторка присвятила ряд попередніх студій. **Мета** цієї публікації – детально розглянути та описати монументальну композицію, яка знаходиться на західній стіні центральної нави собору і є однією з наймасштабніших, з'ясувати значення цієї композиції в системі розписів храму загалом, встановити її логічний зв'язок із іншими частинами стінопису, вкотре привернути увагу до настінного розпису як важливої складової внутрішнього опорядження древнього храму. **Методи дослідження.** Оскільки йдеться про мистецький твір, передусім використовувалися такі методи як опис, аналіз та інтерпретація. **Наукова новизна** полягає в тому, що ця композиція детально описується й аналізується вперше. Встановлено іконографічне джерело композиції «Синайське законодавство», зроблено порівняльний аналіз джерела й настінної композиції. **Висновки.** Місце розташування композиції вказує на те, що вона виконує значне виховне навантаження, а саме нагадує вірянам про заповіді, яких людство зобов'язалося дотримуватися перед Всевишнім. Ці заповіді є важливими й у старозавітному світі, й у новозавітному, т. ч. композиція стінопису, що нагадує про Божественний Закон, об'єднує у смислового значенні настінні розписи північної нави (Старий Заповіт) та південної нави (Новий Заповіт).

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, композиція, сюжет, Книга Вихід, скрижалі, заповіді.

Сучасний інтер'єр Спасо-Преображенського собору, найдавнішого в м. Чернігові й одного з найдавніших храмів лівобережного Придніпров'я, важко уявити без настінного живопису, котрий нині прикрашає храм. Цей розпис був створений у першій чверті XIX ст., після того як попередній стінопис XVIII ст. разом із залишками фрески XI ст. був знищений пожежею 1750 р., яка вважається наймасштабнішою за всю історію собору. Ініціював нове розписування стін кафедрального собору тодішній архієпископ Чернігівський Михайло (Десницький)¹. За його дорученням настоятель храму о. Іоан (Єленев) склав проєкт розписів². Відповідно до плану новий розпис містив «алегорично-символічні паралелі»³. Ця концепція ґрунтувалася на тому, що власне сам храм присвячений *преображенню Спасителя*⁴. На жаль, коштів на втілення цього проєкту катастрофічно не вистачало, й о. Іоану довелося переробляти план, а точніше створити інший, економніший. Новий проєкт відрізнявся від попереднього за змістом і мав виражений біблійно-богословський характер⁵. Цей (другий) план настінного розпису був затверджений як остаточний уже іншим архієпископом – Лаврентієм (Бакшевським) у березні 1820 р.⁶ Тієї ж весни розпочалися роботи. Підрядником був майстер із Воронежа Аким (Яким) Юрінов. Слід зауважити, що загалом система розписів Спасо-Преображенського собору дещо відходить від звичного канону, однак є логічною програмою розписів, у якій частини змістовно взаємопов'язані між собою.

¹ Гаркуша А.Б. До питання про розміщення сюжетів стінопису (перша пол. XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 72–80.

² Добровольський П.М. Архив Черниговского кафедрального собора. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. Чернигов: Тип-я губерн. правления, 1902. Вып. 4: (1900–1902). Отд. 2. С. 6

³ Жолтовський П. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. Київ, 1988. С. 162.

⁴ Добровольський П.М. Архив Черниговского... С. 6

⁵ Гаркуша А. До питання про розміщення... С. 77.

⁶ Добровольський П.М. Архив Черниговского... С. 6

В одній із попередніх публікацій, присвячених цьому розпису, авторка висловила припущення стосовно того, що саме надихнуло Іоана Єленєва розмістити в північній частині собору старозавітні сюжети, а в південній – євангельські. Першоджерелом ідеї стали, на нашу думку, зображення в медальйонах царських врат іконостасу, де в північній половині вміщені зображення символів старозавітних, а в південній – євангельських⁷.

Розміщення композицій обумовлене також внутрішньою архітектурою собору, яка збереглася в початковому варіанті від XI ст. Певна частина розписів знаходиться у вівтарі, що відокремлений від основного об'єму собору й візуально (іконостасом), і функціонально. Відокремленим в архітектурному плані є і нартекс (притвор) храму. Основна ж частина композицій стінопису розташована в бічних навах храму, північній та південній. У центральній наві розписано верхню частину – головну баню, барабан головної бані, паруса підпружних арок і склепіння, тобто все те, що символізує небесну твердь. Ці розписи пов'язані з першими розділами Книги Буття⁸.

Як зазначалося вище, основний об'єм храму відокремлений від нартекса стіною, яка з боку центральної частини є західною. У ній є три арокні отвори, через які можна потрапити з нартекса до північної, південної та центральної нав собору. Арка, що веде до центральної нави, є за своїми розмірами найбільшою з трьох.

Центральна частина західної стіни, що відділяє власне простір нави від нартекса, обмежена з боку північної та південної нав стовпами. Верхня частина стіни є базою для парапетів трифорію. Композиція, про яку йтиметься далі, займає простір нижче парапетів на площині стіни над прохідною аркою.

Згідно канону, в цій частині храму, яка знаходиться напроти центральної частини вівтаря, а пізніше – іконостасу, ще з давньоруських часів розміщували композицію «Страшний суд» із зображенням сцен покарання грішників⁹. Таким чином відбувалося візуальне завершення проповіді. Однак програма розписів Спасо-Преображенського собору, як вказувалося вище, не прив'язана жорстко до канону й має низку особливостей. Одна з них пов'язана з цією частиною храму.

Практично всю горішню частину стіни займає одна з найбільших композицій олійного стінопису «Дарування Мойсею Божественного Закону на горі Синай». Саме за такою назвою подається композиція Іоаном Єленєвим у його проекті, представленому преосвященному Лаврентію (Бакшевському)¹⁰. У цьому дослідженні авторкою вживається інша назва цієї ж композиції, більш звична й частіше вживана в сучасній дослідницькій літературі – «Синайське законодавство»¹¹. Сюжет використовувався ще з середньовіччя, виконувався в різних техніках від живопису до барельєфу, і надзвичайно широко представлений у світовому образотворчому мистецтві¹². Композиція, як і стінопис центральної нави загалом, була відреставрована на початку 90-х рр. ХХ ст. Для роботи над студією авторка використала фото М. Турчина із серії для видання «Спас Чернігівський»¹³.

Настінна композиція в Спаському соборі виконана в станковій манері й має вигляд художнього полотна, поміщеного в раму, що імітує раму дерев'яну, різьблену. Картина вписана в прямокутник неправильної форми, оскільки нижня лінія по центру відтворює вигин прохідної арки в стіні. Зображення симетричне, і, як зазначалося вище, займає верхню частину стіни на всю ширину.

Композиція ілюструє глави 19 і 20 біблійної книги Вихід.

Перше, що притягує погляд – постать Мойсея. Природно, що зображення пророка розташоване в центрі композиції. Його постать наймасштабніша, порівняно з іншими персонажами й зображеннями. Глядачеві образ представлений у напівоберта зліва й знизу. Ми бачимо його профіль і потужний корпус. Цікаво, що обличчя Мойсея підняте вгору, а не смиренно опущене донизу, як це мало б бути зображеним. Художник подає Мойсея як чоловіка зрілого (у нього борода й вуса), але ще сповненого сил, його волосся каштанове, не сиве, спина пряма, руки сильні, стегна кремезні. Образ відтворює силу та енергію.

⁷ Гаркуша А. До питання про розміщення... С. 78.

⁸ Гаркуша А. Книга Буття у настінному розписі Спасо-Преображенського собору (XI ст.) м. Чернігова. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 12–23.

⁹ Победимская С. Художественная система росписей храма. *Научная электронная библиотека «КиберЛенинка»*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/hudozhestvennaya-sistema-rosписей-hrama/viewer>; Жовква О. Символіка та побудова композиції інтер'єрних розписів православних сакральних споруд. *Бібліотека КНУБА*. URL <http://repositary.knuba.edu.ua/bitstream/handle/987654321/2598/201127-190-195.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

¹⁰ Добровольский П.М. Архив Черниговского... С. 6.

¹¹ Бондарчук В., Доминов М., Квятковский А. Ветхий Завет в живописи Исаакиевского собора: на примере «Синайского законодательства» Ф. Завьялова. *Вопросы музеологии*. 2010. № 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vethiy-zavet-v-zhivopisi-isaakievskogo-sobora-na-primere-sinayskogo-zakonodatelstva-f-s-zavvalova/viewer>.

¹² Там же.

¹³ Доценко А.В., Гаркуша А.Б., Ванжула О.М., Васюта О.О. Спас Чернігівський. Чернігів: Десна Поліграф. 2011. С. 94–95.

Пророк стоїть на колінах на вершині скелі, довкола якої клубочаться білі хмари. Він одягнений у синій хітон та яскраво червоний гіматій, що зсунувся нижче поперека й лежить переважно на стегнах та литках, з-під плаща видно босі ноги. Один кінець гіматія звисає з правого плеча. Руки пророка підняті над головою, він тримає скрижалі, взявши їх за кути. Позу, у якій зображено Мойсея, не можна назвати зручною, однак і напруження у ній не відчувається. Скрижалі є двома плитами, з'єднані подібно до книги, кожна частина вгорі заокруглена. На скрижальях римськими цифрами від «I» до «X» зображено заповіді. Із Небес рука вказує пальцем на цифру «VIII», тобто на VIII-му заповідь.

Постать Мойсея зображена на тлі неба, якому художник приділив особливу увагу. Воно займає дві третини композиції. Колір неба і його стан неоднакові в різних частинах композиції. По нижньому краю на передньому плані та позаду скелі бачимо білі хмари. Трохи вище небо набуває синього кольору. Книга Вихід безпосередньо описує стан гори Синай, тому довкола гори небо зображене темними кольорами з червоними сполохами вогню. «гора Сінай уся ... димувала через те, що Господь зійшов на неї в огні! І піднявся дим її, немов дим вапнярки, і сильно затремтіла вся гора» (Вихід, 19:18). По центру композиції у хмарах бачимо полум'я золотавого кольору, саме на тлі цієї золотавої плями й зображено постать Мойсея. Не зважаючи на те, що небо зображене доволі динамічно, композиція загалом виглядає статичною.

На другому плані, по обидва боки гори, на якій стоїть Мойсей, зображено велику кількість людей – ізраїльський народ. «І вивів Мойсей народ із табору назустріч Богові, і стали вони під горою» (Вихід, 19:17). Пози людей, що зображені на передньому плані, передають їх емоційний стан: «...і затремтів увесь народ, що був у таборі...» (Вихід, 19:17). Один розгублено застиг, інший – вражено подався назад, склавши долоні у благальному жесті; хтось схилився, ховаючи обличчя в долонях, хтось просто руками закриває очі.

Зауважимо, що іконографічним джерелом для композиції стала гравюра з ілюстрованої Біблії Кристофа Вайгеля, яка була видана 1695 р. в Аугсбурзі й перевидавалася у XVIII ст.¹⁴ У першій чверті XIX ст. це видання залишалося популярним серед монументалістів як іконографічний зразок¹⁵. Художник використав для центральної частини композиції практично всю гравюру – зображення Мойсея, котрий тримає скрижалі, взявши за кути, постава пророка, зображення гіматія, зображення босих ніг, вигляд скелі, на якій стоїть навколішки Мойсей, хмари на передньому плані. Однак у гравюрі Вайгеля бачимо дві руки, що виринають з хмари, одна підтримує скрижалі, інша вказує на римську цифру, яка втілює заповідь. У настінній композиції Спаського собору маємо дещо інше – зображена одна рука з небес, яка вказує на одну із заповідей. Проте, власне вказівний жест і на гравюрі, і на настінній композиції дуже подібні.

Ця композиція через низку причин посідає особливе місце в усьому комплексі олійного стінопису XIX ст. Передусім вона – наймасштабніша серед тих, що виконані в станковій манері. По-друге, завдяки місцю розташування вона повністю відкрита глядачеві. Окрім того, поруч із цією композицією відсутні церковні свічники, відтак на неї менше сідала кіптява, тому фарби не так сильно потьмяніли й вона виглядає доволі яскравою.

Як уже зазначалося, у такому місці відповідно до канону розміщували композицію «Страшний суд», що було своєрідним нагадуванням про невідворотність суду Господнього й покарання за гріхи. Певний зміст закладено й у «Синайське законодавство». На нашу думку, композиція була розміщена в цьому місці так само з виховною метою, адже в сюжеті йдеться про вимоги Бога до поведінки людей. Десять заповідей вчать шанувати Бога, бути чесним, шанувати батьків, не вбивати, не чинити перелюбу, не красти, не свідчити неправдиво на ближнього, не зазіхати на майно ближнього тощо. Одночасно композиція нагадує, що заповіді не є порадами або рекомендаціями. Це правила, неухильно дотримуючись яких людина стає праведником. З іншого боку, це також нагадування й про обітницю людей: «І промовив Мойсей до народу: Не бійтеся, бо Бог прибув для випробування вас, і щоб страх Його був на ваших обличчях, щоб ви не грішили...» (Вихід, 20:20), «А вони сказали: Усе, що говорив Господь, зробимо й послухаємо...» (Вихід, 24:7). Отже, людство взяло на себе зобов'язання.

Таким чином, композиція «Синайське законодавство», розміщена на найвиднішому місці в храмі, мала мету ще раз нагадати вірянам, які виходять із храму після літургійної проповіді, про зобов'язання перед Всевишнім. У певному сенсі «Синайське законодавство» виконувало ту саму виховну місію, що й «Страшний суд». Десять заповідей не втрачали свого значення й залишались актуальними як для старозавітного світу, так і для но-

¹⁴ Евангелие служебное. Москва: Синодальная тип-я, 1763. *ARTEFACT*. URL: <https://artefact.culture.ru/subject/evangelie-1763>.

¹⁵ Бугера І. До питання іконографії композицій XIX ст. стінопису Троїцького собору м. Чернігова. *Карнабідівська читання. Зб. наук. пр.* Чернівці, 2021. Вип. 5. С. 100.

возавітного. Тож композиція «Дарування Мойсею Божественного Закону на горі Синай» («Синайське законодавство») є тією ланкою, яка зв'язує стінопис бічних частин древнього храму.

References

Bondarchuk, V., Domynov, M., Kviatkovskiy, A. (2010). Vetkhyi Zavet v zhyvopysy Ysaakievkoho sobora: na prymerе «Synaiskoho zakonodatelstva» F. Zavalova [Old Testament in the painting of St. Isaac's Cathedral: on the example of «Sinai legislation» by F. Zavalov]. *Voprosu muzeolohyy – Questions of museology*, 1.

Buhera I. (2021). Do pytannia ikonohrafii kompozytsii XIX st. stinopysu Troitskoho soboru m. Chernihova [On the question of iconography of compositions of the XIX c. frescoes of the Trinity Cathedral of Chernihiv]. *Karnabidivski chytannia. Zb. nauk. pr. – Carbadian readings. Collection of scientific works*, 5. Chernihiv, Ukraine.

Dotsenko, A.V., Harkusha, A.B., Vanzhula, O.M & Vasiuta, O.O. (2011). Spas Chernihivskiy [Savior of Chernihiv]. Chernihiv, Ukraine.

Garkusha, A.B. (2017). Do pytannia pro rozmishchennia siuzhetiv stinopysu (persha polovyna XIX st.) Spaso-Preobrazhenskoho soboru v Chernihovi [To the question of placing the plots of the frescoes (the first half of XIX c.) of the Spaso-Preobrazhenskiy Cathedral in Chernihiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 72–78.

Garkusha, A. (2020). Knyha Buttia u nastinnomu rozpysi Spaso-Preobrazhenskoho soboru (KhI st.) m. Chernihova [The Book of Genesis in the wall painting of the Transfiguration Cathedral (XI c.) in Chernihiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 12–23.

Гаркуша Алла Броніславівна – завідувачка науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Garkusha Alla B. – Head of the Scientific and Educational Department of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: sigzmundovna@gmail.com

«GIVING MOSES THE DIVINE LAW» OR «SINAI LEGISLATION» IN THE SAVIOUR-TRANSFIGURATION CATHEDRAL (XI C.) CHERNIHIV

This studio is a kind of continuation of the research of the wall oil painting complex which was created in the Spaso-Preobrazhenskiy Cathedral (XI c.) in Chernihiv in the first quarter of the XIX c. and to which the author has dedicated a number of previous publications. The purpose of this publication is to consider and describe in detail the monumental composition which is located on the west wall of the central nave of the cathedral and is one of the largest, to find out the meaning of this composition in the system of paintings of the temple in general, to establish its logical connection with other parts of the wall painting, once again to attract attention to the mural as an important component of the interior decoration of the ancient temple. Research methods. As a work of art is studied, such research methods as description, analysis and interpretation were primarily used. The scientific novelty is that the given composition is described in detail and analyzed for the first time. The iconographic source of the composition «Sinai Legislation» is established, the comparative analysis of a source and a wall composition is made. Conclusions. The location of the composition indicates that it carries a significant educational load, and it reminds believers about the commandments that mankind has pledged to abide itself before the Almighty. These commandments are important both in the Old Testament world and in the New Testament including the composition of the mural that reminds of the Divine Law and unites the murals of the northern nave (Old Testament) and the southern nave (New Testament) in a semantic sense.

Key words: Spaso-Preobrazhenskiy Cathedral, composition, plot, Book of Exodus, tablets, commandments.

Дата подання: 17 вересня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 вересня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гаркуша, А. «Дарування Мойсею божественного закону» або «Синайське законодавство» у Спасо-Преображенському соборі (XI ст.) м. Чернігова. *Сіверянський літопис*. 2021. № 6. С. 52–55. DOI: 10.5281/zenodo.5802096.

Цитування за стандартом APA

Garkusha, A. (2021). «Daruvannia Moiseiu bozhestvennoho zakonu» abo «Synaiske zakonodavstvo» u Spaso-Preobrazhenskomu sobori (XI st.) m. Chernihova [«Giving Moses the Divine Law» or «Sinai Legislation» in the Chernihiv Saviour-Transfiguration Cathedral (XI c.)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 52–55. DOI: 10.5281/zenodo.5802096.